

ШИФР «ПОСЕЙДОН»

КОНКУРСНА РОБОТА НА ТЕМУ:
«ВИХОВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ У
ПРОЕКТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ»

2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЕКТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	7
1.1 Виховання лідерських якостей особистості в педагогічній теорії...	7
1.2 Сутність і структура поняття «виховання лідерських якостей особистості»	9
1.3 Критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей старшокласників	14
1.4 Проектна діяльність як засіб виховання лідерських якостей старшокласників	15
Висновки до розділу 1	18
РОЗДІЛ 2 ТЕХНОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЕКТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	18
2.1 Стан сформованості лідерських якостей старшокласників	18
2.2 Обґрунтування технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності	21
2.3 Аналіз результатів експериментального дослідження	24
Висновки до розділу 2	29
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	32
ДОДАТКИ	35

ВСТУП

У сучасному суспільстві процеси соціально-економічних і культурних перетворень, що розвиваються, їх динамізм впливають на підвищення вимог до особистості, яка має бути творчою, такою, що саморозвивається і самовдосконалюється. Суспільству необхідні громадяни, здатні по-новому поглянути на вирішення нагальних проблем, вести за собою. У Законі України про освіту зазначено, що метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності [8]. У зв'язку з цим особливої важливості набуває виховання лідерських якостей учнів старшої школи, тому що у цей період формується готовність до професійного та життєвого самовизначення, продовжується розвиток самосвідомості тощо.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року проголошує оновлення змісту, форм і методів організації навчально-виховного процесу на засадах особистісної орієнтації [19]. Серед різних засобів, форм і методів активну роль відіграє проектна діяльність, яка допомагає виховувати лідерські якості особистості в перебігу конкретної практичної роботи й особистого досвіду. Аналіз практики виховання лідерських якостей старшокласників засвідчив, що впровадження проектної діяльності в цей процес не є цілеспрямованим.

Отже, розв'язання проблеми розвитку лідерських якостей молоді у проектній діяльності лежить у теоретичному полі, яке утворюється на перетині дослідження проблем лідерства та проектної діяльності.

Проблему лідерства, розвитку лідерських якостей особистості висвітлено в дослідженнях вітчизняних дослідників, науковців близького (Д. Алфімов, В. Мороз, І. Пескова, В. Сбитнева, Л. Уманський, О. Уманський, В. Ягоднікова) та далекого зарубіжжя (М. Вебер, В. Врум, П. Друкер, М. Маскон, С. Сміт, Ф. Фідлер та ін.).

Великий інтерес для дослідження становлять роботи провідних вітчизняних і зарубіжних учених, які розглядають проблему впливу проектної діяльності на виховання лідерських якостей особистості: В. Вербицького, Т. Гречухіної, М. Елькіна, І. Іонової, У. Кілпатріка, Е. Коллінза, Л. Мартинець, М. Пелагейченко, Є. Полата, А. Самохіної, М. Смирнові, П. Фрейре, А. Цимбалару та ін.

Значимість вибраного напрямку дослідження підтверджується рядом **протиріч**:

- гострою потребою суспільства в лідерах нового покоління та недостатнім рівнем сформованості лідерських якостей у сучасних старшокласників;
- значним потенціалом системи середньої освіти щодо виховання лідерських якостей у старшокласників та недостатнім використанням можливостей проектної діяльності у цьому процесі;
- необхідністю виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності та відсутністю технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності у закладі середньої освіти.

Отже, соціальна значимість проблеми виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності та недостатня теоретична і практична розробленість проблеми, необхідність вирішення протиріч зумовили вибір теми: **«Виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити технологію виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності буде ефективним за допомогою технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Згідно з метою та гіпотезою були поставлені такі **завдання**:

1. Теоретично визначити та обґрунтувати стан проблеми виховання лідерських якостей особистості в педагогічній теорії.
2. Розкрити сутність і структуру поняття «виховання лідерських якостей особистості».
3. Визначити критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей старшокласників.
4. Розкрити сутність проектної діяльності як засобу виховання лідерських якостей старшокласників.
5. Обґрунтувати та експериментально перевірити технологію виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Об'єкт дослідження – процес виховання старшокласників у закладах середньої освіти.

Предмет дослідження – технологія виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Методологічну основу дослідження становлять: філософське вчення про особистість та її якості; сучасні концепції виховання й соціалізації особистості, управління й самоуправління; лідерства й виховання лідерських якостей.

Для досягнення мети, розв'язання завдань та перевірки гіпотези було використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної наукової літератури з метою теоретичного вивчення проблеми виховання лідерських якостей старшокласників закладів середньої освіти у процесі проектної діяльності, визначення базових понять дослідження; виокремлення критеріїв, показників та рівнів лідерських якостей особистості; *емпіричні* – анкетування, експертні оцінки, психологічне тестування, рейтингове оцінювання, педагогічний експеримент для перевірки ефективності технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась упродовж 2016-2017 рр. на базі загальноосвітніх шкіл:

комунальний заклад «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 10 Вінницької міської ради», комунальний заклад «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 21 Вінницької міської ради». Усього дослідженням було охоплено 72 учні.

Для вирішення поставлених завдань було розроблено такий алгоритм експериментального дослідження:

I етап – констатувальний: аналіз різних підходів з проблеми дослідження, оцінка рівня сформованості лідерських якостей старшокласників закладів загальної середньої освіти за допомогою підібраного діагностичного інструментарію (2016 р.).

II етап – розробка та впровадження моделі реалізації технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності (2016–2017 рр.).

III етап – контрольний – повторна діагностика сформованості у старшокласників ЕГ і КГ лідерських якостей (2017 р.).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження: *обґрунтовано* технологію виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності; *уточнено* сутність поняття «виховання лідерських якостей особистості»; *подальшого розвитку* набули зміст, форми й методи виховання лідерських якостей старшокласників.

Практичне значення одержаних результатів полягає в готовності до впровадження в практику закладів середньої освіти обґрунтованої та експериментально перевіреної технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЕКТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1 Виховання лідерських якостей особистості в педагогічній теорії

Проблема лідерства – одна з найактуальніших у філософських працях та психолого-педагогічних дослідженнях. Ще з давніх часів лідерами були керівники: вожді, князі, королі.

У XVII ст. видатний педагог Ян Амос Коменський приділяв увагу вихованню в особистості лідерських якостей. Я. А. Коменський до основних якостей відносив мужність, мудрість, помірність і справедливість [11, с. 13].

Філософ Нового часу Т. Гоббс підкреслював, що благо народу – це найвищий закон держави і її лідера. Т. Гоббс розробив двадцять законів, сутність яких пояснюється «золотим правилом»: «Не роби іншому того, що ти не хотів би, щоб вчинили стосовно тебе» [2, с. 8].

У XIX ст. К. Ушинський вважав, що за допомогою праці у дитини потрібно формувати чесність і гуманність, правдивість і працьовитість, дисциплінованість і почуття відповідальності, почуття власної гідності і скромності [28].

У XX-XXI ст. було зроблено дуже багато досліджень на тему лідерства. Наприклад, про лідерські якості, що притаманні кожній людині писали такі дослідники: В. Зацепін, Т. Мальковська, Л. Уманський, А. Мудрик та ін. Питання лідерства в дитячих групах досліджували П. Блонський, С. Лозинський, А. Макаренко та ін. Про виховання лідерських якостей школярів розкривали у своїх дослідженнях сучасні науковці Д. Алфімов, О. Хмизова В. Ягоднікова та ін.

У ряді праць вказується, що для узагальнення своїх спостережень дослідники процесу лідерства пропонували різні його типології. Спочатку вважалося, що лідера визначають виключно вроджені фізичні та особистісні якості. Пізніше з'явилися теорії «великої людини» (або героя). Одна з перших

типологій була розроблена Платоном, який на основі залежних від соціального становища функціональних обов'язків виділив і описав три типи лідерів: 1) правитель-філософ, що справедливо та розумно керує державою (за Платоном – ідеал лідера); 2) воєначальник, який охороняє її кордони; 3) керівник ремесел та землеробства – ефективні організатори виробництва [24, с. 21].

На сучасному етапі Л. Уманським було доведено, що потреба в організаторській діяльності й сама організаторська діяльність породжують лідерство в різних сферах групової життєдіяльності. При цьому було відзначено, що лідерство далеко не вичерпується функцією організаторської діяльності, воно значно ширше [2, с. 18].

Л. І. Уманський виділяє 6 типів лідера:

1. Лідер-організатор (згуртовує групу);
2. Лідер-ініціатор (пропонує нові ідеї вирішення проблем);
3. Лідер-еталон (зразок, має роль «зірки»);
4. Лідер-ерудит (володіє обширними знаннями);
5. Лідер-генератор (має великий вплив на формування настрою у групі);
6. Лідер-майстер (спеціаліст у певному виді діяльності) [26, с. 112].

У навчальному посібнику з психології [18, с. 91] поняття «лідер» поділяється (за способом організації змісту діяльності колективу) на:

- лідер-програміст – спроможний створити колективної діяльності і надихає колектив на її виконання;
- лідер-виконавець – організовує виконання створеної програми;
- універсальний лідер – уособлює в собі програміста і виконавця.

Таким чином, оглянуто основні аспекти лідерських якостей із найдавніших часів. Визначено основні якості лідера як в давнину так і на теперішній час.

1.2 Сутність і структура поняття «виховання лідерських якостей особистості»

У сучасному світі потрібні комунікабельні лідерські особистості, які можуть самостійно удосконалюватися. Аби правильно сформулювати такі якості людини, потрібно її виховувати з дитинства. Адже від процесу виховання залежить, ким стане ця особистість в майбутньому.

Виховання (за А. Петровським) – це діяльність з метою передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду, планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності [16].

У навчальному посібнику з педагогіки під поняттям «виховання» процес цілеспрямованого систематичного формування особистості, зумовленого законами суспільного розвитку, дією об'єктивних і суб'єктивних чинників [7, с. 137].

Людина, як особистість, виховується протягом життя. Це різностороннє виховання і воно має свої визначення.

Наприклад, у широкому соціальному значенні виховання – передавання соціального досвіду, накопиченого людством упродовж усієї історії, від старших поколінь молодшим [7, с. 137]. У вузькому соціальному значенні виховання – спрямований вплив на людину суспільних інститутів з метою передати їй певні знання, сформувати необхідні навички і вміння, гідну поведінку, наукові переконання, суспільні цінності, моральні та політичні орієнтири, життєві настанови і перспективи [7, с. 137]. У широкому педагогічному значенні виховання – цілеспрямований, організований і систематичний вплив вихователів, організованого соціального педагогічного середовища з метою сформувати всебічно розвинену особистість [7, с. 138]. Поняття «виховання» в такому разі охоплює весь навчально-виховний процес. У вузькому педагогічному значенні виховання – процес, спрямований на

розв'язання конкретних виховних завдань щодо формування, розвитку і професійної підготовки особистості [7, с. 138].

Отже, якщо узагальнити вище визначене, то виховання – це соціально й педагогічно організований процес цілеспрямованого систематичного формування особистості, де має місце вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних установок, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності.

Для визначення поняття «лідерські якості», потрібно визначити такі поняття, як «лідер», «лідерство», «якість».

В академічному тлумачному словнику поняття «лідер» трактується так:

1. Той, хто стоїть на чолі політичної партії або іншої певної суспільно-політичної організації; вождь (у 2 знач.), керівник.

2. Особа або група осіб, що йде першою у якому-небудь змаганні [1].

Також А. Петровський і М. Ярошевський пропонують таке визначення поняття «лідер»: активна дитина, що здатна організувати спільну діяльність і регулювати взаємини в групі однолітків [2, с. 110].

Сам термін лідер (англ. «lider») означає «той, хто веде». З психологічної точки зору, поняття «лідер» визначається таким чином: лідер (від англ. leader – провідний, керівник) – особистість, що користується визнанням та авторитетом в групі і за якою група визнає право приймати рішення про дії у важливих ситуаціях, бути організатором діяльності групи і регулювати відносини в ній [18, с. 87].

Одним із трактувань поняття «лідер» є таке визначення – найбільш авторитетна особистість, яка реально відіграє центральну роль у організації діяльності та регулюванні відносин у групі; володіє сукупністю якостей, що необхідні для успішної керівної діяльності [5, с. 79].

Отже, на нашу думку, лідер – це авторитетна особистість, за якою група визнає право приймати рішення про дії у важливих ситуаціях і яка відіграє центральну роль в організації спільної діяльності і регулюванні взаємин в групі.

Лідерство – це вміння пробудити в людей мрію, до якої вони наближатимуться, «вдихнути» в них потрібну для руху енергію. Під лідерством розуміється спроможність впливати на окремі особистості та соціальні групи, трудові колективи, спрямовувати їхні зусилля на досягнення мети організації, фірми, підприємства [25, с. 12].

У тлумачному словнику термін «лідерство» пояснюється так:

1. Становище, обов'язки, діяльність лідера (у 1 знач.).
2. Першість у чому-небудь [1].

Обов'язкова умова лідерства – володіння владою у формальних і неформальних організаціях самих різних рівнів чи масштабів.

Розглянемо тепер сутність поняття «якість». У словнику української мови поняття «якість» має такі визначення:

1. *філос.* Внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших.
2. Та чи інша характерна ознака, властивість, риса кого-, чого-небудь [21].

У сучасних дослідженнях виокремлюють поняття «лідерські якості особистості». Так, Д. Алфімов пропонує таке визначення: лідерські якості особистості – це узагальнені властивості лідера створювати нове бачення розв'язання проблеми, успішно впливати на послідовників у напрямі досягнення групою або організацією цілей [2, с. 121].

Отже, узагальнення сутності понять «виховання», «лідер», «лідерство», «якість», «лідерські якості особистості», дало змогу нам визначити, що ***виховання лідерських якостей особистості*** – це соціально й педагогічно організований процес цілеспрямованого систематичного формування характерних рис особистості, які забезпечують ефективність діяльності та допомагають їй займати позицію лідера в групі, бути прикладом для наслідування.

Більшість дослідників розглядають лідерські якості особистості як сукупність окремих якостей, кожна з яких являє собою самостійне утворення особистості. Інші дослідники (Д. Алфімов, В. Ягоднікова) представляють

лідерські якості особистості як риси особистості, які забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні й соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу і приводять до досягнення мети. Для більшості дослідників характерною є зосередженість на обґрунтуванні окремих якостей лідера.

Зарубіжний дослідник Д. Карнегі вважає головними лідерськими якостями: ефективне спілкування з іншими людьми, заохочення їх до досягнення мети, розкриття лідера в кожній людині [10].

На думку В. Сбитневої лідер-підліток повинен мати такі якості: компетентність, спостережливість, активність, організованість, ініціативність, кмітливість, самостійність.

Т. Вежевич відносить доброту, інтелект, комунікабельність і емпатію, як до найбільш важливих якостей лідера [2, с. 128].

Як бачимо, якості, якими має володіти лідер, багато в чому подібні в різних авторів. На основі проведеного аналізу наукових джерел, нами був складений робочий список лідерських якостей особистості. Щоб визначити найбільш важливі лідерські якості, ми застосували метод експертної оцінки (вибір, ранжування, рейтинг).

Усього в процедурі відбору лідерських якостей особистості брали участь 193 респонденти: керівники структурних підрозділів, викладачі, студенти Донецького національного університету імені Василя Стуса, педагоги, батьки, учні загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Метод вибору становить собою завдання, у якому респондентам із поданого робочого списку необхідно було вибрати найбільш важливі лідерські якості. Дослідженням встановлено, що на осі максимального значення вибірки розташовані такі лідерські якості, як здатність працювати з людьми, активність, рішучість, комунікабельність, прагнення до самовдосконалення та самореалізації, здатність переконувати інших (див. додаток А). Отже, вони займають одне з провідних місць у структурі лідерських якостей особистості.

Формуючи групу лідерських якостей, ми будемо позитивно впливати й на ті якості, які виділили респонденти, і на всі якісні характеристики особистості, адже «якості або група сформованих якостей особистості надає їй стійкість і єдність» [12, с. 43]. Свідоме включення учнів у проектну діяльність, навіть якщо вона спрямована на виховання певної групи якостей, підсилює розвиток усієї психіки людини, він відбувається інтенсивніше. Тому, організовуючи процес виховання лідерських якостей, ми можемо впливати і на розвиток окремих якостей, і на розвиток особистості загалом.

Дослідження доводять, що лідерські якості можна виховувати з раннього дитинства. Але найбільшу потребу у вихованні лідерських якостей мають сучасні старшокласники, адже їм потрібно обрати свою майбутню професію, соціально адаптуватися у майбутньому світі.

Сучасний учень старшої школи – це особистість, яка прагне самовизначитися. У період юності формується характер особистості, світогляд, нові ідеали й інтереси, створюється власне відношення до усіх явищ, що оточують особистість. Переходячи з дитинства до світу дорослих, молода людина не належить жодній із категорій. Через існування такої ситуації є типовими внутрішні суперечності, схильність «впадати» в крайності, сором'язливість і разом з тим агресивність. У порівнянні з підлітковим віком зростає самоповага, виникає почуття власної гідності, зростає самооцінка [20].

Одним з важливих аспектів психічного розвитку в юнацькому віці є інтенсивне інтелектуальне дозрівання, провідна роль в якому належить розвитку мислення. Навчальна діяльність створює сприятливі умови для переходу учнів до вищих рівнів абстрактного й узагальнюючого мислення [6, с. 86].

На передній план висувається довільна мотивація, яка виявляється в умінні старшокласника керуватися свідомою метою, власними намірами. Відбувається раціоналізація діяльності, пошук задач для «тіла» і «розуму». Дитина прагне до аналізу, удосконалюється в умінні доводити, обґрунтовувати,

відстоювати, зростає роль самостійних форм діяльності – дослідництва, вивчення першоджерел, участь у дискусіях [4, с. 214].

У період юності мислення характеризується схильністю до філософських побудов, теоретизування, створення абстрактних узагальнень. Абстрактна можливість здається більш цікавою ніж дійсність. У мріях молоді люди створюють і програють різні варіанти свого майбутнього. Отже, юність – це період переосмислення дитячого світу й власного життя. Зміна поведінки і поставлення нової мети – визначитись із майбутнім.

1.3 Критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей старшокласників

З метою визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості лідерських якостей старшокласників нами були вивчені дослідження різних науковців [2, 11, 24, 30]. На підставі досліджень, ми визначили наступні критерії сформованості лідерських якостей учнів старшої школи: мотиваційний, поведінковий, ситуаційний. Показниками критеріїв є складники лідерських якостей. Мотиваційний критерій допомагає виявити рівень сформованості загальних рис лідера. Показники критерію: ступінь розвитку активності; ступінь прагнення до самовдосконалення та самореалізації. Поведінковий критерій сприяє визначенню рівня орієнтованості учнів на взаємодію з іншими людьми. Показники критерію: здатність працювати з людьми; ступінь розвитку комунікабельності. Ситуаційний критерій свідчить про практичні аспекти виховання лідерських якостей учнів у будь-якій ситуації. Показники критерію: здатність переконувати інших; ступінь розвитку рішучості.

На основі аналізу літератури [2, 11, 24, 30] розроблено та обґрунтовано три рівні сформованості лідерських якостей старшокласників за визначеними критеріями і показниками: високий, середній, низький.

Особистості з високим рівнем властиві такі якості, як здатність працювати з людьми, активність, рішучість, комунікабельність, прагнення до

самовдосконалення та самореалізації, здатність переконувати інших. В особистості із середнім рівнем ці якості проявляються несистематично, з низьким – слабо виражені або несформовані.

1.4 Проектна діяльність як засіб виховання лідерських якостей старшокласників

На сучасному етапі інформаційного суспільства в галузі освіти відбулися докорінні зміни. У школах почали використовувати метод проектів, щоб підготувати людину яка буде відповідати вимогам нового часу, вмітиме творити, самовдосконалюватися, створювати проекти, адекватно реагувати на зміни.

Процес виховання лідерських якостей буде найбільш ефективним, якщо використовувати проектну діяльність. Адже метод проектів дозволяє перевірити і закріпити на практиці теоретичні знання, сприяє набуттю життєвого досвіду учня, проект забезпечує взаємозв'язок між практикою і теорією в процесі навчання, життєвим результатом проекту є готовий продукт, а умовами й інструментами є сформовані якості учня.

Метод проектів виник у 20-ті роки ХХ ст. у США. Але тоді він був відомим під назвою «метод проблем» і розвивався у межах гуманістичного напрямку у філософії та освіті. Сучасні українські вчені (Л. Мартинець, В. Тименко й ін.) зазначають, що проектна діяльність сприяє розвитку творчих рис особистості, новому типу стосунків між вчителем та учнем.

Метод проектів може застосовуватися, як на уроках, так і в позакласній роботі, орієнтований на досягнення цілей самих учнів, тому неповторний; формує значну кількість навчальних і життєвих компетентностей, тому є ефективним; формує досвід, тому незамінний.

Проект розглядається як сукупність концептуальної і формальної моделі, пакет документів, який подає опис на предметній мові того, що і як повинно бути зроблено; план, задум реалізації майбутньої діяльності, організація і виконання певного завдання [27, с. 259]. На думку А. Самохіної, проект – це

цілісна складна робота, яка включає в себе різні види діяльності, де оцінюється кінцевий продукт [23, с. 23]. Ми вважаємо, що проектна діяльність – це система різних практичних змін особистості або групи, спрямованих на створення творчого продукту.

Проектна технологія передбачає використання педагогом сукупності дослідницьких, пошукових, творчих за своєю суттю методів, прийомів, засобів [14, с. 150].

На наш погляд, найбільш повною є класифікація проектів, запропонована Е. Федорчук:

- продуктивний (створюючий) проект, пов'язаний з трудовою діяльністю (конструкторською, створенням макета, доглядом за рослинами і тваринами);
- споживчий проект (підготовка екскурсій, надання послуг, організація дозвілля);
- дослідницький проект (біологічний, фізіологічний, технічний, розв'язання історичних чи літературних проблем);
- навчальний проект (проект-вправа) для оволодіння певними навичками [27, с. 259].

Заклад середньої освіти має величезний потенціал до заохочення і залучення учнів до проектної діяльності не тільки на уроках, а й в позаурочній час. Під час проектної діяльності у школі можна поєднати теорію і практику, набути досвіду креативних рішень. Будь-який проект передбачає таку структуру:

- постановка проблеми;
- визначення мети;
- фаза розробки – складання плану;
- фаза реалізації;
- фаза завершення – оцінка результатів, визначення перспектив розвитку.

Визначають чотири етапи проектування: початковий (розробка основних ідей, констатація вивченості проблеми, збір і аналіз даних, обґрунтування актуальності, формулювання гіпотези (припущення, що стосується результатів

та способів їхнього досягнення); етап розробки (передбачення виконавця (виконавців), формування груп, усвідомлення завдань, планування діяльності, розробка змісту етапів, визначення форм і методів керування і контролю, корекція з боку педагога); етап реалізації проекту (інтегрування й акумулювання всієї інформації з урахуванням теми, мети; підготовка наочно-графічного матеріалу, розробка аудіо-відео ряду проекту: контроль і корекція проміжних результатів, співвіднесення їх з визначеною метою, керівництво, координація роботи учнів); завершення проекту [22, с. 363].

Висновки до першого розділу

У першому розділі проаналізована проблема виховання лідерських якостей особистості в педагогічній теорії; уточнено сутність ключових понять дослідження; визначені та обґрунтовані критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей старшокласників; проаналізовано та розкрито особливості проектної діяльності як засобу виховання лідерських якостей старшокласників.

РОЗДІЛ 2

ТЕХНОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЕКТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Стан сформованості лідерських якостей старшокласників

Основним завданням на констатувальному етапі дослідження було з'ясування рівня сформованості лідерських якостей учнів 10-11 класів закладів середньої освіти.

У педагогічному експерименті брали участь старшокласники двох шкіл. Усього було залучено 72 учня: 35 осіб склали контрольну групу (КГ – комунальний заклад «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей № 10 Вінницької міської ради»), 37 осіб – експериментальну (ЕГ – комунальний заклад «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей № 21 Вінницької міської ради»). Серед них було залучено 18 представників керівництва органів учнівського самоврядування. Розбіжність між чисельністю в експериментальній і контрольній групах є незначною (два учні), що суттєво не впливало на результати дослідження.

На етапі виявлення рівня сформованості лідерських якостей учнів закладів середньої освіти ми використовували такі методи й методики дослідження:

1. Діагностика реалізації потреб у саморозвитку (Додаток Б).
2. Діагностика психодинамічних властивостей особистості (Б. Смирнов) (Додаток В).
3. Діагностика прийняття інших (В. Фей) (Додаток Г).
4. Тест «Рівень комунікабельності» (В. Ряховський) (Додаток Д).
5. Тест «Рішучість» (Додаток Е).
6. Тест «Чи умієте ви впливати на інших» (Додаток Ж).

Ураховуючи, що методики, які застосовуються для вимірювання лідерських якостей, мають різні оцінні шкали, доцільним є їх адаптування до єдиної оцінної шкали [13, с. 71]. Ми пропорційно перевели отримані результати до 100-бальної шкали.

Крім того, у нашому дослідженні ми застосували методику А. Киверялга [9], за якою середній рівень визначається 25-відсотковим відхиленням оцінки від середньої в діапазоні оцінок, що дає можливість визначення рівнів прояву окремих якостей, а саме: оцінка в інтервалі від 0 до 0,24 дозволяє констатувати низький рівень, в інтервалі від 0,25 до 0,74 – середній рівень, від 0,75 до 1 – високий рівень сформованості якості особистості.

Результати були нами опрацьовані та представлені в таблиці (див. таблицю 2.1).

Таблиця 2.1 Результати діагностування сформованості лідерських якостей учнів 10-11 класів до формувального експерименту

Критерії	Групи	Рівні					
		Високий		Середній		Низький	
		n_i	%	n_i	%	n_i	%
Мотиваційний	КГ	7	20	9	25,7	19	54,3
	ЕГ	9	24,3	10	27	18	48,7
Поведінковий	КГ	8	23	10	28,6	17	48,6
	ЕГ	6	16,2	15	40,5	16	43,2
Ситуаційний	КГ	6	17,1	9	25,7	20	57,1
	ЕГ	7	19	7	19	23	62
За трьома критеріями	КГ	7	20	9	25,7	19	54,3
	ЕГ	7	19	11	29,7	19	51,4

Для візуального (якісного) порівняння сформованості лідерських якостей у старшокласників КГ та ЕГ зобразимо отримані результати дослідження на рисунку 2.1.

Як видно з наведених відомостей, у старшокласників ЕГ і КГ наявний здебільшого низький (51,4% і 54,3% відповідно) рівень сформованості лідерських якостей за всіма критеріями (мотиваційним, поведінковим та ситуаційним), високий рівень мають лише біля 20% учнів.

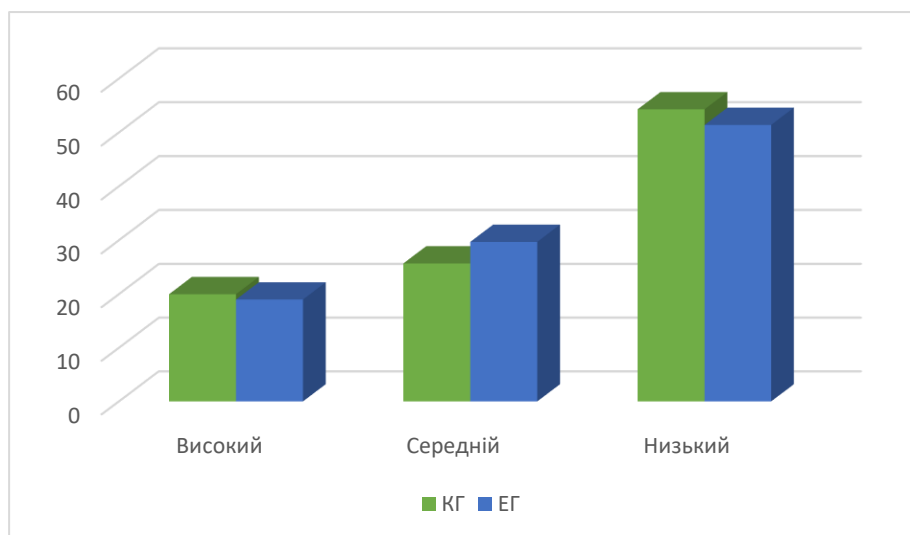

Рисунок 2.1 Порівняльний аналіз сформованості лідерських якостей у старшокласників у % (відомості констатувального зрізу)

Це зумовлено такими причинами: недостатній рівень організації процесу виховання лідерських якостей учнів у процесі проектної діяльності, що зумовлено такими характерними недоліками, як низький ступінь участі в обласних, всеукраїнських проектах; недостатня реалізація можливостей органів учнівського самоврядування; низький рівень комплексного планування та контролю процесу виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Отже, під час констатувального етапу експерименту експериментально підтверджено актуальність дослідження. Отримані відомості свідчать про те, що сьогодні необхідно визначити та експериментально перевірити технологію виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності, що потребує подальшого вивчення та впровадження в системі загальної середньої освіти.

2.2 Обґрунтування технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності

Для успішного функціонування системи виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності необхідна розробка відповідної технології. Технологія (від грец. – техно – «мистецтво», «майстерність», логос – «наука», «поняття») – це сукупність методів, прийомів, форм, що відображає загальну стратегію розвитку навчально-виховного процесу [17, с. 61]. «Кожна діяльність може бути або технологією, або мистецтвом. Мистецтво базується на інтуїції та на досягненнях науки: з мистецтва все починається, технологією все закінчується, щоб потім все розпочати з початку» [3, с. 304].

Розробка технології проводилась поетапно: мотиваційно-когнітивний, організаційно-комунікативний, процесуально-технологічний.

На *мотиваційно-когнітивному* етапі був запропонований такий зміст діяльності, який підтримував позитивні міжособистісні відносини і направляв зусилля лідера на позитивні результати діяльності. З цією метою зі старшокласниками проводились тренінги-вправи наприклад, «Вежа», «Чарівні квадрати», «Сліпий і поводитир», «Введення правил організатора» тощо. Також з учнями 10-11 класів проводились бесіди, як на уроці, так і в позаурочний час.

Завданням мотиваційно-когнітивного етапу стала допомога учням в оволодінні знаннями, необхідними для створення проектів. На класних годинах учителі старшої школи коротко розповідали про виникнення методу проектів, розповідали про різноманітні типи проектів, дидактичні можливості проектної діяльності, про те, які знання, уміння, навички учні можуть придбати під час роботи над проектом, знайомили учнів із вимогами до оформлення й презентації їх майбутніх проектів.

Класний керівник давав практичні поради, як краще представити той або інший проект, пропонував план роботи над проектом, де була представлена діяльність учня на кожному етапі.

Наступний етап – *організаційно-комунікативний* – спрямований на уміння узгоджувати зусилля по досягненню результатів спільної діяльності;

володіння позитивними формами спілкування і взаємодії; вміння бачити настрій партнера і необхідність надання йому допомоги. У цьому напрямку проводились бесіди з учнями старшої школи. Наведемо приклади таких бесід.

Тема: «Працюємо разом»

Мета: формувати вміння працювати спільно, розподіляючи роботу так, щоб кожен знав, що він буде робити; вміння бути «лідером» і «виконавцем» при організації колективної справи; стимулювати прояв організованості і взаємодопомоги; прислухатися до думок однолітків, контролювати свої дії.

Тема: «Особиста відповідальність за доручену справу»

Мета: формувати відповідальне ставлення до доручень взагалі і особисту відповідальність в тому числі; підтримати прагнення і бажання зробити життя класу цікавою і змістовною.

Тема: «Кожному справа – на користь всіх»

Мета: вчити справедливому розподілу доручень, враховуючи вміння, сили і бажання кожного; стимулювати виконання по черзі цікавих і нецікавих справ, легких і важких, приємних і неприємних.

Тема: «Поважай думку іншої людини»

Мета: спонукати до шанобливого ставлення думки однолітка і колективу дітей в цілому; формувати наполегливість у захисті своєї думки, якщо впевнений у його правильності і справедливості (неприпустимість впертості у відстоюванні своєї несправедливої оцінки).

Тема: «Про чуйність людини»

Мета: спонукати до прагнення легко відгукуватися на чужі потреби; формувати вміння помічати (без підказки дорослого), кому потрібна допомога.

Наступний компонент технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності – **процесуально-технологічний** – практичне володіння навичками: умілість; організаторські дії (планування, організація діяльності, установка на отримання хорошого результату діяльності); ініціатива і активність особистості лідера. Основним завданням

цього етапу було послідовне створення учнями проектів. Керівниками проектів виступили учителі-предметники, класні керівники, керівники гурткової роботи.

Протягом формувального експерименту кожен учень узяв участь у створенні трьох проектів:

1 крок – продуктивний (створюючий) проект «Толерантність – моральний імператив сьогодення»;

2 крок – споживчий проект – Вечір пісні «Візьми гітару»;

3 крок – дослідницький проект «Соціалізаційні виклики сучасної медіасфери».

Перший проект був спрямований наскільки важливо бути на сьогоднішній день чуйним, ввічливим, толерантним до оточуючих людей, дітей, зокрема з особливими освітніми потребами. У рамках цього проекту старшокласниками був проведений конкурс на тему «Моя мрія», де взяли участь учні початкової та основної школи. Учасники створювали виключно індивідуальні роботи: малюнки (формат А3); саморобки; поетичні твори, проза. Визначалися переможці за всіма напрямками роботи.

Сама назва другого проекту викликала інтерес у школярів. У проекті взяли участь як старшокласники, так і вчителі, зокрема вчитель музики Роштабіга Є.О., яка чудово співає і грає на гітарі. Презентація проекту відбувалась на сцені актової зали школи, присутніми були учні, вчителі, батьки, друзі та гості, студенти, викладачі Донецького національного університету імені Василя Стуса. Другий проект був спрямований на те, щоб звернути увагу на своєрідну єдність, притаманну жанру пісенної поезії – слово, музика, виконавець.

Третій проект – дослідницький – полягав у тому, щоб дослідити сучасний вплив масової інформації на суспільство, залежність суспільства від мас-медіа, зміни в особистості під впливом медіа сфери, позитивні і негативні наслідки такого впливу. Проект був яскравим, цікавим. Старшокласники демонстрували свої дослідження батькам, вчителям, учням 1-11 класів.

Робота над проектами цілком задовольнила учнів. У старшокласників

розвинулися уміння працювати в команді, працювати з інформаційними, літературними джерелами, проявляти комунікабельність, активність, рішучість до виконання певних дій тощо. Учні засвоїли багато нових термінів, вчилися ставити питання й відповідати на них, презентувати свій матеріал. Учні старшої школи сприйняли проектну діяльність як один із способів виховання лідерських, особистісних якостей. Звичайно, ця робота мала дати позитивні результати, що отримало своє підтвердження в процесі контрольного експерименту.

2.3 Аналіз результатів експериментального дослідження

У цьому підрозділі наведено відомості, отримані під час контрольного етапу експерименту. Основним завданням на цьому етапі було з'ясування ефективності визначеної нами технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності. На контрольному етапі експерименту виявлення рівня сформованості у старшокласників лідерських якостей здійснювалось за методиками, які було використано на констатувальному етапі експерименту.

Загалом на підставі тестування та анкетування старшокласників КГ і ЕГ було отримано такі результати (табл. 2.2–2.6).

Таблиця 2.2 Рівні сформованості лідерських якостей у старшокласників ЕГ (порівняльний аналіз)

Рівні сформованості	Відомості констатувального етапу		Відомості контрольного етапу		Приріст	
Рівні сформованості у старшокласників лідерських якостей за мотиваційним критерієм						
	абс. кількість	%	абс. Кількість	%	абс. кількість	%
Високий	9	24,3	14	37,8	+ 5	13,5
Середній	10	27	15	40,5	+ 5	13,5
Низький	18	48,7	8	21,6	-10	27
Рівні сформованості у старшокласників лідерських якостей за поведінковим критерієм						
Високий	6	16,2	10	27	+ 4	10,8
Середній	15	40,5	21	56,8	+ 6	16,2
Низький	16	43,2	6	16,2	-10	27
Рівні сформованості у старшокласників лідерських якостей за ситуаційним критерієм						
Високий	7	19	13	35,1	+ 6	16,2
Середній	7	19	19	51,4	+ 12	32,4
Низький	23	62	5	13,5	-18	48,6

Таблиця 2.3 Рівні сформованості лідерських якостей у старшокласників КГ (порівняльний аналіз)

Рівні сформованості	Відомості констатувального етапу		Відомості контрольного етапу		Приріст	
Рівні сформованості у старшокласників лідерських якостей за мотиваційним критерієм						
	абс. кількість	%	абс. Кількість	%	абс. кількість	%
Високий	7	20	9	25,7	+ 2	5,7
Середній	9	25,7	11	31,4	+ 2	5,7
Низький	19	54,3	15	42,9	-4	11,4
Рівні сформованості у старшокласників лідерських якостей за поведінковим критерієм						
Високий	8	23	7	20	-1	2,9
Середній	10	28,6	12	34,3	+ 2	5,7
Низький	17	48,6	16	45,7	-1	2,9

Продовження таблиці 2.3

Рівні сформованості у старшокласників лідерських якостей за ситуаційним критерієм						
Високий	6	17,1	6	17,1	0	0
Середній	9	25,7	10	28,6	+ 1	2,9
Низький	20	57,1	19	54,3	-1	2,9

Таблиця 2.4 Рівні сформованості лідерських якостей у старшокласників ЕГ
(порівняльний аналіз)

№	Рівні	Результати					
		Відомості констатувального етапу		Відомості контрольного етапу		Приріст	
		Осіб	%	Осіб	%	осіб	%
1.	Високий	7	19	13	35,1	+ 6	16,2
2.	Середній	11	29,7	18	48,6	+ 7	19
3.	Низький	19	51,4	6	16,2	- 13	35,1

Таблиця 2.5 Рівні сформованості лідерських якостей у старшокласників КГ
(порівняльний аналіз)

№	Рівні	Результати					
		Відомості констатувального етапу		Відомості контрольного етапу		Приріст	
		Осіб	%	Осіб	%	осіб	%
1.	Високий	7	20	7	20	0	0
2.	Середній	9	25,7	11	31,4	+ 2	5,7
3.	Низький	19	54,3	17	48,6	- 2	5,7

Таблиця 2.6 Порівняльний аналіз сформованості лідерських якостей у
старшокласників (відомості контрольного етапу)

№	Рівні Сформованості	ЕГ		КГ	
		Осіб	%	осіб	%
1.	Високий	13	35,1	7	20
2.	Середній	18	48,6	11	31,4
3.	Низький	6	16,2	17	48,6

Як видно з наведених відомостей, у старшокласників ЕГ наявна значна позитивна динаміка, тоді як у старшокласників КГ також є позитивні зміни, але значно менші, ніж у старшокласників ЕГ. Так, сформованість лідерських якостей за мотиваційним критерієм у старшокласників ЕГ здебільшого перебуває на високому рівні – 37,8% (початкові дані – 24,3%), тоді як у більшості старшокласників КГ наявні здебільшого середній і низький рівні (31,4% і 42,9% відповідно).

Сформованість лідерських якостей за поведінковим критерієм у старшокласників ЕГ здебільшого перебуває на високому рівні – 27% (початкові дані – 16,2%), тоді як у більшості старшокласників КГ ці показники залишаються на низькому рівні (45,7%).

Сформованість лідерських якостей за ситуаційним критерієм у старшокласників ЕГ здебільшого перебуває на високому рівні – 35,1%, тоді як у старшокласників КГ теж спостерігаємо позитивні зрушення, але значно менші, ніж у старшокласників ЕГ.

Отже, рівень сформованості лідерських якостей у старшокласників ЕГ після проведеної роботи суттєво відрізняється від початкових даних за всіма показниками, що свідчить про наявність у них позитивних змін та ефективність визначених і впроваджених нами організаційно-педагогічних умов. Так, загальний рівень сформованості лідерських якостей у старшокласників ЕГ здебільшого перебуває на високому рівні (35,1%). При цьому у старшокласників КГ також відзначаємо позитивні зміни, але, як і на початковому етапі, багато з них мають низький рівень сформованості лідерських якостей (48,6%).

Схематично загальні результати педагогічного експерименту наведено на рис. 2.2–2.4.

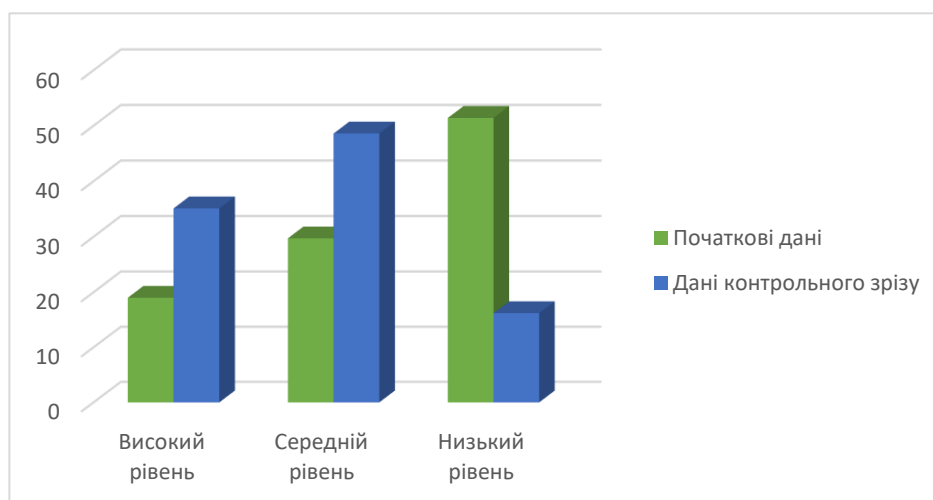

Рисунок 2.2 Рівні сформованості лідерських якостей у старшокласників ЕГ у % (порівняльний аналіз)

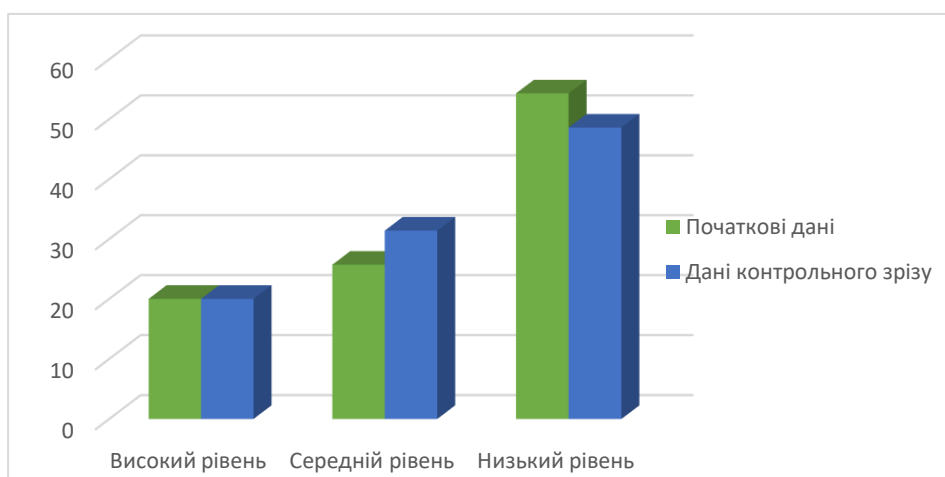

Рисунок 2.3 Рівні сформованості лідерських якостей у старшокласників КГ у % (порівняльний аналіз)

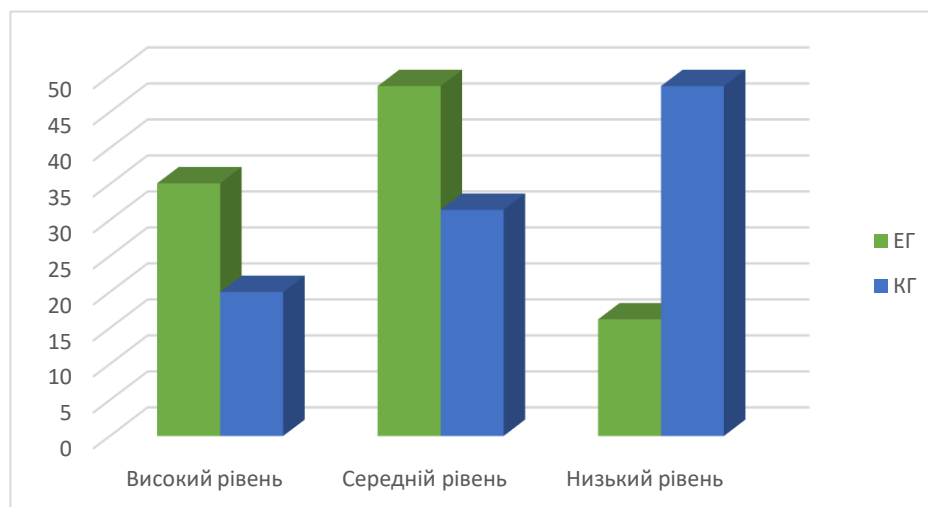

Рисунок 2.4 Порівняльний аналіз сформованості лідерських якостей у старшокласників у % (відомості контрольного зрізу)

Отже, систематизація та узагальнений аналіз результатів експерименту свідчить про ефективність технології виховання лідерських якостей старшокласників закладів середньої освіти у проектній діяльності.

Висновки до другого розділу

У другому розділі обґрунтовано технологію виховання лідерських якостей старшокласників закладів середньої освіти у проектній діяльності. Зіставлення відомостей, отриманих за наслідками формувального етапу експерименту, з даними констатувального етапу показало, що реалізація технології дозволила підвищити рівень сформованості лідерських якостей старшокласників експериментальної групи порівняно з контрольною та довела ефективність пропонованого підходу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, вивчення зарубіжного й вітчизняного досвіду з досліджуваної проблеми було науково обґрунтовано й експериментально перевірено висунуту гіпотезу, що дозволило зробити такі висновки:

1. У результаті теоретичного аналізу було встановлено, що проблема виховання лідерських якостей старшокласників знайшла відображення в літературі з філософії, психології, педагогіки. Тема лідерства привертала увагу представників різних напрямків протягом багатьох століть. Дослідження з виховання лідерських якостей особистості, не дають цілісного уявлення щодо проектної діяльності виховання цих якостей.

2. Під вихованням лідерських якостей особистості розуміємо соціально й педагогічно організований процес цілеспрямованого систематичного формування характерних рис особистості, які забезпечують ефективність діяльності та допомагають їй займати позицію лідера в групі, бути прикладом для наслідування.

За допомогою методу експертної оцінки нами було визначено такі лідерські якості, що найбільш відповідають лідеру: здатність працювати з людьми, активність, рішучість, комунікабельність, прагнення до самовдосконалення та самореалізації, здатність переконувати інших.

3. Нами визначені основні критерії сформованості лідерських якостей учнів старшої школи: мотиваційний, поведінковий, ситуаційний. Показниками критеріїв є складники лідерських якостей. Мотиваційний критерій допомагає виявити рівень сформованості загальних рис лідера, поведінковий – рівень орієнтованості учнів на взаємодію з іншими людьми, ситуаційний критерій – практичний аспект виховання лідерських якостей учнів у будь-якій ситуації. Показником сформованості мотиваційного критерію: 1) ступінь розвитку активності; 2) ступінь прагнення до самовдосконалення та самореалізації. Показником сформованості поведінкового критерію виступає: 1) здатність працювати з людьми; 2) ступінь розвитку комунікабельності. Показником

ситуаційного критерію є: 1) здатність переконувати інших; 2) ступінь розвитку рішучості.

За визначеними критеріями і показниками розроблено та обґрунтовано три рівні сформованості лідерських якостей старшокласників: високий, середній, низький.

4. Проектна діяльність визначена як система різних практичних змін особистості або групи, спрямованих на створення творчого продукту. Будь-який проект передбачає таку структуру: постановка проблеми; визначення мети; фаза розробки – складання плану; фаза реалізації; фаза завершення – оцінка результатів. Визначена наступна класифікація проектів: продуктивний (створюючий); споживчий проект; дослідницький проект; навчальний проект.

5. Для успішного функціонування системи виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності була запропонована відповідна технологія, що передбачала наступні етапи: мотиваційно-когнітивний, організаційно-комунікативний, процесуально-технологічний.

Дані констатувального експерименту засвідчили низький загальний рівень сформованості лідерських якостей старшокласників за трьома критеріями – мотиваційним, поведінковим, ситуаційним – 54,3 % у КГ і 51,4 % у ЕГ, що підтвердило необхідність упровадження технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності.

Ефективність реалізації технології визначилося на підставі аналізу результатів формувального етапу експерименту, які засвідчила позитивна динаміка розвитку лідерських якостей (на 16,2 % збільшився результат на високому рівні, на 19 % – на середньому рівні).

Проведене дослідження не вичерпує всієї різноманітності питань, пов'язаних з вихованням лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності. Подальшого вивчення потребують впровадження технології виховання лідерських якостей старшокласників у проектній діяльності на інших сензитивних періодах розвитку особистості; зміст, форми й методи виховання лідерських якостей старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/pokaznyk>. – Назва з екрана.
2. Алфімов Д. В. Виховання лідерських якостей учнів у сучасній загальноосвітній школі: монографія / Д.В. Алфімов. – Донецьк: Каштан, 2011. – 352 с.
3. Беспалько В. П. Основы теории педагогических систем: Проблемы и методы психолого-педагогического обеспечения технологий обучающихся систем / В. П. Беспалько. – Воронеж: ВорГУ, 1977. – 304 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: [навч.-метод. вид.] / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
5. Волківська Д. А. Сучасні трактування поняття «Лідер» / Д. А. Волківська // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(3).–С. 78-84.–Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_39\(3\)__15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_39(3)__15).
6. Волкова Н. П. Педагогіка: Навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 616 с.
7. Гладуш В. А. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія. Навч. посіб. / В. А. Гладуш, Г. І. Лисенко – Д., 2014. – 416 с.
8. Закон України про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> – Назва з екрана.
9. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А. А. Кыверялг. – Таллин: Валгус, 1980. – 334 с.
10. Ливайн С. Лидер в тебе / С. Ливайн, М. Кром. – М.: Прогресс-литера: Яхссмен, 1995. – 240 с.
11. Мартинець Л. А. Управління процесом формування ділових якостей учнів старшої школи: методичний посібник / Л. А. Мартинець. – Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. – 302 с.

12. Мартинець Л.А. Формування ділових якостей старшокласників: від теорії до практики. Методичні рекомендації / Л.А. Мартинець. – Донецьк: Каштан, 2010. – 124 с.
13. Новиков Д. А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи) / Д. А. Новиков. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 67 с.
14. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; За заг. ред. О. М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
15. Офісний менеджмент. Практикум. Навч. Посібник/Л. І. Скібіцька, В. І. Щелкунов, Т. В. Сівашенко, Ю. М. Чичкан-Хліпковка. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 360 с.
16. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Психологія / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Академія, 2002. – 512 с.
17. Пометун О. Управління школою, що змінюється. Порадник сучасного директора / О. Пометун, Л. Середняк, І. Сущенко, О. Янушевич. – Тернопіль: Астон, 2005. – С. 54–62.
18. Прищак М. Д., Мацко Л. А. Психологія. Ч. І.: навчальний посібник. – Вінниця : ВНТУ, 2012. – 141 с.
19. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> – Назва з екрана.
20. Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/openeuroland/vr/main-2011> – Назва з екрана.
21. Публічний електронний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlit.org/slovnyk>. – Назва з екрана.
22. Савченко Л. О. Проектні технології як засіб підвищення якості знань студентів вищої педагогічної школи / Л. О. Савченко // Наукові записки. Серія: Педагогіка. – 2011. – № 3. – С. 362-366.

23. Самохина А. Обучение через делание / А. Самохина // Учитель. – 2003. – № 4. – С. 23-26.
24. Семенов А. А. Виховання лідерських якостей у молодших школярів засобами рухливих ігор : монографія / А. А. Семенов – Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. – 217 с.
25. Сергеева Л. М., Кондратьева В. П., Хромей М. Я. Лідерство: навч. посібн. / за наук. ред. Л. М. Сергеевої. – Івано-Франківськ: «Лілея НВ». – 2015. – 296 с.
26. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді / Н. Сушик // Наук. Вісник Східноєвроп. націон. ун-ту. ім. Л. Українки. – 2013. – № 7. – С. 110–114.
27. Уйсімбаєва М. Проектна діяльність: теоретичні аспекти [Електронний ресурс] / М. Уйсімбаєва// Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць. Вип. 13 / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – 308 с. Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/2932>
28. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Вибр. пед. тв.: у 2-х Т./ К. Д. Ушинський. – Т.1. – К.: Вища шк.,1983. – 187 с.
29. Фетискин Н.П., Козлов В. В. Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. Изд-во Института Психотерапии. 2002. – 490 с.
30. Ягоднікова В. Виховання лідерів / В. Ягоднікова // Виховна робота в школі. – 2009. – № 10. – С. 2–36.

ДОДАТКИ

Додаток А

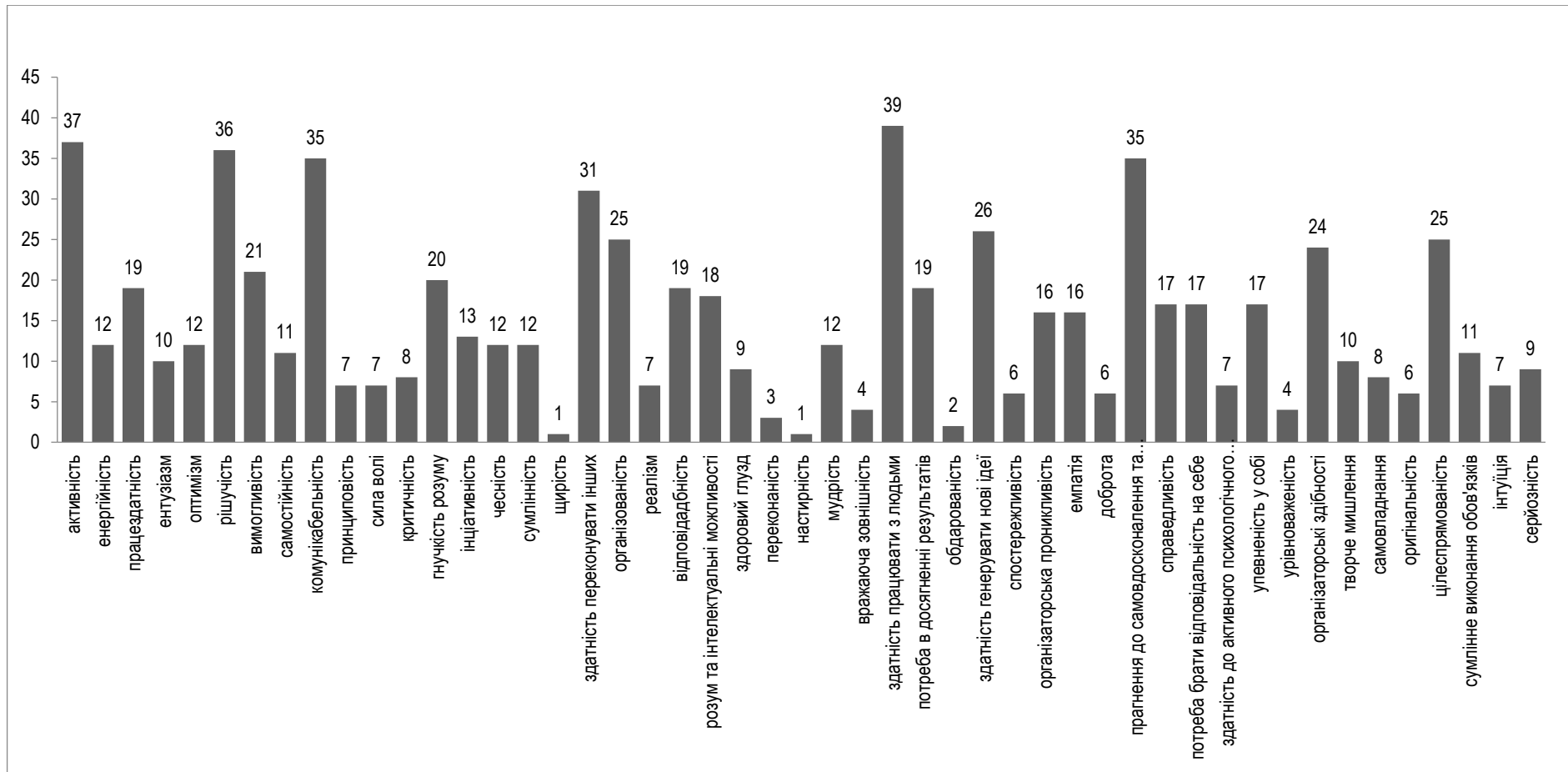

Рисунок А.1 Розподіл значень лідерських якостей респондентами

Додаток Б

Діагностика реалізації потреб у саморозвитку (Фетискин Н.П., Козлов В. В. Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. Изд-во Института Психотерапии. 2002 – С. 294)

Інструкція. Відповідаючи на питання анкети, поставте, будь ласка, бали, відповідні до вашої думки:

- 5 – якщо дане твердження повністю відповідає дійсності;
- 4 – швидше відповідає, ніж ні;
- 3 – і так, і ні;
- 2 – скоріше не відповідає;
- 1 – не відповідає.

Тестовий матеріал.

1. Я прагну вивчити себе.
2. Я залишаю час для розвитку, якби не був зайнятий справами.
3. Виникаючі перешкоди стимулюють мою активність.
4. Я шукаю зворотний зв'язок, так як це допомагає мені дізнатися і оцінити себе.
5. Я рефлексую свою діяльність, виділяючи для цього спеціальний час.
6. Я аналізую свої почуття і досвід.
7. Я багато читаю.
8. Я широко дискутую з потрібних мені питань.
9. Я вірю в свої можливості.
10. Я прагну бути більше відкритою людиною.
11. Я усвідомлюю той вплив, який здійснюють на мене люди, які мене оточують.
12. Я керую своїм професійним розвитком і отримую позитивні результати.
13. Я отримую задоволення від освоєння нового.
14. Відповідальність, яка збільшується не лякає мене.
15. Я позитивно віднісся(віднеслась) би до просування по службі.

Обробка результатів.

Підрахуйте загальну суму балів. Ключ і інтерпретація.

Якщо у вас набралось 55 і більше балів, значить, ви активно реалізуєте свої потреби у саморозвитку;

Діапазон від 36 до 54 балів свідчить про те, що у вас відсутня потреба у саморозвитку;

Результат від 15 до 35 балів дає привід думати, що саморозвиток на даний момент зупинився.

Додаток В

Діагностика психодинамічних властивостей особистості, автор:
Б. Смирнов (Фетискин Н.П., Козлов В. В. Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. Изд-во Института Психотерапии. 2002 – С. 31)

Інструкція

Вам пропонується відповісти на питання, що стосуються вашого звичайного способу поведінки. Постарайтесь уявити типові ситуації і дайте першу природню відповідь, яка прийде на думку.

ТЕСТ

1. Ви любите часто бувати в компанії?
2. Ви уникаєте мати речі, які ненадійні, неміцні, хоча і красиві?
3. Чи часто у вас бувають підйоми і спадання настрою?
4. Під час бесіди ви дуже швидко говорите?
5. Вам подобається робота, що вимагає повної напруги сил і здібностей?
6. Буває таке, що ви передаєте чутки?
7. Чи вважаєте ви себе людиною дуже веселою і життєрадісною?
8. Ви дуже звикаєте до певного одягу, її кольору і крою так, що неохоче міняєте її на що-небудь інше?
9. Чи часто ви відчуваєте потребу в людях, які вам розуміють, можуть підбадьорити або втішити?
10. Ви пишите дуже швидко?
11. Чи шукаєте ви самі собі роботу, заняття, хоча можна, можливо було б і відпочити?
12. Чи буває так, що ви не виконуєте своїх обіцянок?
13. У вас дуже багато хороших друзів?
14. Чи важко вам відірватися від справи, якою ви поглинені, і переключитися на інше?
15. Чи часто вас мучить почуття провини?
16. Зазвичай ви ходите дуже швидко, незалежно від того, поспішайте або ні?
17. У школі ви сиділи над важкими завданнями до тих пір, поки не вирішували їх?
18. Чи буває таке, що іноді ви мислите гірше, ніж зазвичай?
19. Вам легко знайти спільну мову з незнайомими людьми?
20. Чи часто ви плануєте, як будете себе вести при зустрічі, бесіди і т. п.?
21. Ви запальні і легко ранимі, вас зачіпають будь-які натяки і жарти над вами?
22. Під час бесіди ви зазвичай швидко жестикулюєте?
23. Частіше всього ви прокидаєтеся вранці свіжим і добре відпочившим?
24. Чи є у вас такі думки, що ви не хотіли б, щоб про них знали інші?
25. Ви любите жартувати над іншими?
25. Чи схильні ви до того, щоб ґрунтовно перевірити свої думки, перш ніж повідомити їх кому-небудь?
27. Чи часто вам сняться кошмари?

28. Зазвичай ви легко запам'ятовуєте і засвоюєте новий навчальний матеріал?
29. Ви настільки активні, що вам важко навіть кілька годин бути без діла?
30. Бувало таке, що, розсердившись, ви виходили з себе?
31. Вам неважко внести пожвавлення в досить нудну компанію?
32. Ви зазвичай досить довго роздумуєте, приймаючи яке-небудь навіть не дуже важливе рішення?
33. Вам говорили, що ви приймаєте все занадто близько до серця?
34. Вам подобається грати в ігри, що вимагають швидкості і хорошою реакції?
35. Якщо у вас що-то довго не виходить, то зазвичай ви все ж намагаєтесь зробити це?
36. Чи виникало у вас хоча б короточасне почуття роздратування по відношенню до ваших батьків?
37. Чи вважаєте ви себе відкритим і товариським людиною?
38. Зазвичай вам важко взятися за нову справу?
39. Чи турбує вас почуття, що ви чим-то гірші за інших?
40. Зазвичай вам важко щось робити з повільними і неквапливими людьми?
41. Протягом дня ви можете довго і продуктивно займатися будь-чим, не чуючи втоми?
42. У вас є звички, від яких слід було б позбутися?
43. Вас приймають іноді за людину безтурботну?
44. Чи вважаєте ви хорошим другом того, чия симпатія до вас надійна і перевірена?
45. Вас можна швидко розсердити?
46. Під час дискусії зазвичай ви швидко знаходите відповідну відповідь?
47. Ви можете змусити себе довго і продуктивно, не відволікаючись, займатися будь-чим?

48. Буває, що ви говорите про речі, в яких зовсім не розумієтесь?

ОБРОБКА І ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ТЕСТУ

Ключ до тесту

№	Властивість темпераменту	Відповіді «Так»	бал	Відповіді «Ні»	бал
1	Екстраверсія	1, 7, 13, 19, 25, 31, 37, 4, 43	3	2	1
2	Ригідність	8, 26, 32 2, 14, 20, 38, 44	3 2	37 19, 46	2 1
3	Емоціональна збудливість	15, 21, 33, 39, 45 3,9 27	3 2 1		
4	Темп реакцій	4, 16, 28 10, 22, 34, 40, 46 17,29,37	3 2 1		
5	Активність	5, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47	3 1	38	1

		10			
6	Щирість	30, 36, 42, 48 6,12 18, 24, 25	3 2 1	23	1

Примітка ригідність означає стан, при якому спостерігається зниження переключення, пристосовності психічних процесів до мінливих умовами середовища.

Перевірка результатів тестування починається з визначення достовірності відповідей випробуваного за показником щирості. Для цієї мети у даній показником підраховується числа співпадаючих відповідей «так» на поставлені питання (підрахунок здійснюється порядково за показником щирості в ключі до опитувальника).

Отримані числа множаться на відповідні коефіцієнти (3, 2 або 1 бал). Теж саме роблять з відповіддю «ні» (в нашому випадку, якщо відповідь випробуваного на питання 23 збігається з відповіддю «ні», то йому приписується 1 бал). Після цього підраховується загальна сума за відповіді «так» і «ні».

Якщо загальна сума складе 13-20 балів, то це означає що відповіді цілком достовірні. При 8-12 балах відповіді вважаються сумнівними, при 0-7 балах недостовірними.

Аналогічно до описаного вище підраховується сума балів за іншими показниками. Керуючись таблицею приведеною нижче, визначають ступінь вираженості кожного з психодинамічних властивостей.

Середні оцінки та зони вираженості властивостей темпераменту:

Екстраверсія	Ригідність	Емоційна збудливість	Темп реакції	Активність
22-26 (дуже висока)	16-20 (дуже висока)	18-20 (дуже висока)	20-22 (дуже швидкий)	24-26 (дуже висока)
17-21 (Висока)	12-15 (Висока)	14-17 (Висока)	14-19 (Швидкий)	17-23 (Висока)
21-16 (Середня)	7-11 (Середня)	8-13 (Середня)	9-13 (Середній)	14-20 (Середня)
7-11 (висока інтроверсія)	3-6 (висока пластичність)	4-7 (висока емоційна урівноваженість)	5-8 (Повільний)	9-13 (Низька)
0-6 (дуже висока інтроверсія)	0-2 (дуже висока пластичність)	0-3 (дуже висока емоційна урівноваженість)	0-4 (дуже повільний)	0-8 (дуже низька)

Додаток Г

Діагностика прийняття інших, автор: Вільям Фей (Фетискин Н.П., Козлов В. В. Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. Изд-во Института Психотерапии. 2002 – С. 112)

Інструкція.

Уважно прочитайте (прослухайте) твердження опитувальника. Якщо ви вважаєте, що згодні з даними твердженнями і воно відповідає вашому уявленню про себе та інших людей, то відзначте ступінь вашої згоди з ним, використовуючи запропоновану шкалу:

5 – практично завжди; 4 – часто; 3 – іноді; 2 – випадково; 1 – дуже рідко.

Опитувальник.

1. Людей досить легко ввести в оману.
2. Мені подобаються люди, з якими я знайомий (а).
3. У наш час люди мають дуже низькі моральні принципи.
4. Більшість людей думають про себе тільки позитивно, рідко звертаючись до своїх негативних якостей.
5. Я відчуваю себе комфортно практично з будь-якою людиною . *
6. Все, про що люди говорять в наш час, зводиться до розмов про фільми, телебачення та інших речах подібного роду.
7. Якщо хто-небудь почав робити послугу іншим людям, то вони відразу ж перестають поважати його.
8. Люди думають тільки про себе.
9. Люди завжди чим-небудь незадоволені і шукають що-небудь нове.
10. Примхи більшості людей дуже важко витерпіти.
11. Людям точно необхідний сильний і розумний лідер.
12. Мені подобається бути на самоті, далеко від людей.
13. Люди не завжди чесно ведуть себе з іншими людьми.
14. Мені подобається бути з іншими людьми. *
15. Більшість людей не розумні і непослідовні.
16. Мені подобається бути з людьми, чиї погляди відрізняються від моїх. *
17. Кожен хоче бути приємним для іншого. *
18. Частіше всього люди незадоволені собою.

Ключ до методики діагностики прийняття інших обробка результатів.

Підраховується сума балів, набрана в тесті, за судження позначені (*) бали підраховуються у зворотному порядку, тобто:

5 відповідає 1; 4 - 2; 3 - 3; 2 - 2 і 1 - 5.

Інтерпретація результатів тесту .

60 балів і більше - високий показник прийняття інших;

45-60 балів – середній показник прийняття інших з тенденцією до високого;

30-45 балів – середній показник прийняття інших з тенденцією до низького;

30 балів і менше – низький показник прийняття інших.

Додаток Д

Тест «Рівень комунікабельності», автор В. Ряховський

Інструкція

Для визначення Вашого рівня комунікативності слід відповісти на запропоновані нижче запитання. Варіанти відповідей: «так», «ні», «іноді».

Опитувальник

1. Вас чекає ординарна чи ділова зустріч. Чи вибиває Вас з колії її очікування?
2. Чи не відкладаєте Ви візиту до лікаря до останнього моменту?
3. Чи викликає у Вас ніяковість і невдоволення доручення виступити з доповіддю, повідомленням, інформацією на будь-якій нараді, зборах чи іншому подібному заході?
4. Вам пропонують поїхати у відрядження туди, де Ви ніколи не були. Чи докладете Ви максимум зусиль, щоб уникнути цього відрядження?
5. Чи полюбляєте Ви ділитися своїми переживаннями з кимось?
6. Чи дратує Вас, якщо незнайома людина на вулиці звертається до Вас із проханням (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання)?
7. Чи вірите Ви, що існує проблема батьків і дітей, що людям різних поколінь важко розуміти один одного?
8. Чи соромитеся Ви нагадати знайомому, що він забув Вам повернути невелику суму грошей, яку позичив кілька місяців тому?
9. У ресторані чи в їдальні Вам подали недоброякісну страву. Чи промовчите Ви, лише сердито відсунувши тарілку?
10. Залишившись наодинці з незнайомою людиною, Ви не вступите з нею в бесіду і відчуєте себе обтяженим(ою), якщо першою заговорить вона. Чи так це?
11. Чи лякаєтеся Ви будь-якої великої черги, хоч би де вона була (у магазині, бібліотеці, касі театру)? Віддасте перевагу відмові від свого наміру, чи станете у хвіст і будете знемагати в очікуванні?
12. Чи боїтеся Ви брати участь у будь-якій комісії з розгляду конфліктної ситуації?
13. У Вас є власні індивідуальні критерії оцінки творів художньої літератури, мистецтва, культури, і ні з чийми думками Ви не рахуєтеся. Чи так це?
14. Почувши будь-де в кулуарах висловлювання явно помилкової точки зору з відомого Вам питання, чи віддасте Ви перевагу мовчання і не вступите в суперечку?
15. Чи викликає у Вас неприємне почуття будь-яке прохання допомогти розібратися в тому чи іншому службовому питанні або навчальній темі?
16. Вам краще викласти свою точку зору (міркування, оцінку) в письмовій формі, ніж в усній?

Обробка результатів

Підрахуйте суму набраних Вами балів. За кожне «так» – 2 бали, «ні» – 1 бал, «іноді» – 0. За класифікатором визначте, до якої категорії комунікабельних людей Ви належите.

30 – 32 бали – Ви явно не комунікабельні, і це Ваша біда, так як страждаєте від цього більше всього Ви самі. Але й близьким людям з Вами нелегко! На Вас не можна покластися у справі, яка потребує колективних зусиль. Прагніть бути більш комунікабельним, контролюйте себе.

25 – 29 бали – Ви замкнені, мовчазні, віддаєте перевагу самотності.

19 – 24 бали – Ви певною мірою комунікабельні й у незнайомих обставинах відчуваєте себе цілком упевнено.

14 – 18 бали – нормальна комунікабельність.

9 – 13 бали – Ви досить комунікабельні (іноді навіть занадто).

4 – 8 бали – комунікабельність Ваша дуже висока; скрізь відчуваєте себе чудово; беретеся за будь-яку справу, хоча не завжди її можете довести до кінця.

3 бали – Ваша комунікабельність має хворобливий характер. Ви балакучі, багатослівні, втручаєтеся у справи, в яких зовсім не компетентні, запальні й образливі.

Додаток Е

Тест «Рішучість» (Офісний менеджмент. Практикум. Навч. посібник /Л. І. Скібіцька, В. І. Щелкунов, Т. В. Сівашенко, Ю. М. Чичкан-Хліпковка. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – С. 271)

Тестовий матеріал.

1. Чи зможете ви легко пристосуватися на старому місці роботи до нових правил, нового стилю, що суттєво відрізняється від звичайного для вас?
2. Чи швидко адаптуєтесь в новому колективі?
3. Чи спроможні ви висловити свою думку прилюдно, навіть якщо знаєте, що вона протирічить точці зору вищого керівника?
4. Якщо вам запропонують посаду з вищим окладом в іншій установі, чи погодитесь ви без будь-яких вагань перейти на нову роботу?
5. Чи схильні ви заперечувати свою провину в допущеній помилці і підшукувати підходящу для даного випадку відмову?
6. Чи пояснюєте ви причину своєї відмови від чого-небудь справжніми мотивами, не прикриваючись «пом'якшуючими» комуфлюючими причинами і обставинами?
7. Чи зможете ви змінити свій погляд на те чи інше питання внаслідок серйозної дискусії?
8. Ви читаєте чийось роботу (за службовими обов'язками чи на прохання), думка її правильна, але стиль викладу вам не подобається – ви могли б написати по-іншому. Чи станете ви правити текст і наполегливо пропонувати змінити його згідно з вашою думкою?
9. Якщо побачите у вітрині річ, яка вам дуже подобається, то чи купите її, навіть якщо ця річ не так уже й потрібна?
10. Чи зможете змінити своє рішення під впливом умовлянь принадливої людини?
11. Чи плануєте заздалегідь свої канікули, не покладаючись на «нехай»?
12. Чи завжди виконуєте дані вами обіцянки?

Обробка результатів.

Питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
«Так»	3	4	3	2	0	3	2	2	0	0	1	2
«Ні»	0	0	0	0	4	0	0	0	2	3	0	0

0-9. Дуже нерішучий, схильний до довгих вагань з кожного приводу, намагається перекласти прийняття рішення на інших, відмовчується на зборах та нарадах.

10-18. Рішення приймає виважено та обережно, досить швидко, але в умовах обмеженого часу схильний до коливань та сумнівів.

19-28. Достатньо рішучий, не схильний до зайвих вагань. Спираючись на себе, не ігнорує поради оточуючих, хоча звертається до них не так уже й часто. Прийняте рішення відстоює, в разі переконливих контраргументів здатен визнати помилковість рішення.

Більше ніж 29 балів – рішення приймає тверді, вважає себе компетентним з усіх питань і не схильний виявляти ще чийось думку. Критичні зауваження з приводу прийнятих рішень викликають нерідко роздратування.

Додаток Ж

Чи умієте ви впливати на інших? (Офісний менеджмент. Практикум. Навч. Посібник/Л. І. Скібіцька, В. І. Щелкунов, Т. В. Сівашенко, Ю. М. Чичкан-Хліпковка. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – С. 285)

Інструкція: Відповідати на питання тесту можна або "так", або "ні".

Тестовий матеріал.

1. Вибрали б ви професію актора чи політика ?
2. Чи дратують вас люди, які екстравагантні одягаються і поведуться?
3. Чи здатні ви поділитися з іншою людиною своїми особистісними переживаннями?
4. Чи реагуєте ви на найменший прояв неналежного до вас ставлення?
5. Чи зачіпають вас успіхи інших у тій області, у якій хотілося б досягти успіху вам?
6. Чи готові ви взяти на себе дуже важку справу тільки для того, щоб показати, що воно вам під силу ?
7. Могли б ви пожертвувати всім заради здійснення чогось виняткового?
8. Чи хочете ви, щоб вас оточувало те саме коло друзів?
9. Чи дотримуєтеся ви у своєму житті строгого, розписаного по годинах розпорядку?
10. Чи любите ви міняти обстановку у себе удома або переставляти меблі?
11. Чи подобається вам робити звичайну справу щораз по-новому?
12. Чи любите ви жартувати над тими, у кого занадто велика зарозумілість?
13. Чи можете ви сказати своєму начальникові або тому, хто вважається загальноновизнаним авторитетом, що він не правий?

Обробка результатів:

Ключ:

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Так	5	0	5	5	5	5	5	0	0	5	5	5	5
Ні	0	5	0	0	0	0	0	5	5	0	0	0	0

Від 35 до 65 балів. У вас є всі дані для того, щоб підкорити своєму впливу інших, перевиховувати їх, повчати, наставляти. Ви відмінно відчуваєте себе в такій ролі і переконані, що людина не повинна замикатися в собі, уникати інших, триматися осторонь і думати тільки про себе. Навпаки, вона повинна прагнути зробити щось для інших, керувати ними, вказувати на допущені помилки, учить їх, щоб вони краще відчували себе в навколишній дійсності. Ви здатні переконувати й впливати на інших, але при цьому постарайтеся не дійти у своєму наставництві до крайності, тому що це загрожує вам перетворитися у фанатика і тирана.

Якщо ви набрали менше 30 балів, то ви не маєте силу вселяння, здатної переконати інших, хоча найчастіше багато в чому праві. Ідеальною для себе (і інших) вам представляється життя строго впорядковане, підлегле законам здорового глузду й доброзичливості, а майбутнє – передбачуване. Ви нічого не любите робити через силу. Іноді занадто стримані, що часом заважає в досягненні мети й виставляє в трохи мінливому світлі вашу поведінку.